

Nemzetiség és egyetemesség I.

A reformkorban Eötvös József nem juttatott központi helyet eszmerendszerében a nemzetiségi kérdésnek. Az 1848—1849-es forradalom és szabadságharc tragikus eseményei döbbsentették rá, hogy a horvátok mellett az addig kevés figyelemre méltított nemzetiségekkel is szükséges tudományosan foglalkozni. Erről győződhettünk meg a müncheni kéziratokból (*Irataim Münchenben 1848 végén*)¹. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a korszerű polgári nemzetiség emelkedésért folytatott küzdelmekben Eötvös ne tanúsított volna érdeklődést a nemzetiségi törekvések iránt. A nemzetiségi kérdéstről írt legjelentősebb tanulmányának (*A nemzetiségi kérdés*) megjelenése évében Falk Miksát arról értesítette (1865. április 21.), hogy e tárggyal húsz évig foglalatzkodott. Mindenképpen évtizedes érdeklődés és tudományos munka eredményének tekinthetők azok a művek, amelyeket Eötvös legjelentősebb elméleti alkotásai között tartanak számon.

Az *Ueber die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Oesterreich* (Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúságáról; Lipcse—Pest, 1850) című politikai röpiratában fejtegette ki először rendszerre a nemzetiségi kérdéstről alkotott elképzeléseit. Értékelő elemzését az *Uralkodó eszmékben* folytatta. Eötvös a röpiratát tervjavaslattal szánta. Az „ausztroszlávok“ képviselőjének föderációs elképzelésével száll szembe: František Palacký a birodalmat szláv jellegű monarchiává szeretne volna változtatni.

A mottót Macaulaytól vette: „Nem szerette a forradalmakat, és ugyanabból az okból, amiért nem szerette a forradalmakat, nem szerette az ellenforradalmakat sem.“ Eötvös röpiratában a szabadságharcra, 1849 őszének véres eseményeivel, Haynau és Bach diktatúrájával egyáltalán nem foglalkozott. Mi több, Ausztriát, az 1849. március 4-i oktrojált alkotmányra hivatkozva, ami egyébként sohasem lépett életbe, alkotmányos országnak nevezte ki. A nem politikai alkatú Eötvös, tervjavaslata visszhangjáért, figyelembevételéért megtevesztő politikai mimikrihez folyamodott, hogy a lojalitás látszatával is hasson. Mert szó sincs arról, hogy Eötvös hajlott volna az abszolutizmussal való kiegyezésre. Akkor úgy tűnt, hogy mindennél előbbre kell helyezni a nemzetiségi elv alkalmazásának sugalmazását, még akkor is, ha a körülmények ismerete különösebb reményekre nem jogosította. De még így sem tudta elhallgatni, hogy Ausztriának nincs Reichstagja, és tartományi gyűlések sem tartanak. A kényszeralkotkodásnál sokkal értékesebb, hogy Eötvös politikai röpiratában határozottan ellenszegült a bürokratikus, elnyomó központosításnak az egyéni szabadság és a nemzetiségi önállóság védelmében, elutasította az önkényuralom „jogeljárásai“ propagandáját, mely szerint az uralkodóval szembeni engedetlenség következtében az ország elvesztette alkotmányát, önállóságának jogosságát.

A *Gleichberechtigung* vezérgondolata, hogy a birodalomnak olyan alkotmányra és törvényes rendre van szüksége, amely a nemzetiségi egyenjogúság elve és az állam egységének elve között minden összeütközést lehetetlenné tesz.

A nemzetiségi kérdést minden államban a történeti, társadalmi és gazdasági sajátosságoknak megfelelően kell megoldani. Eötvös nem mindenhol és mindenkor érvényes megoldást ajánlott. Ausztria viszonyai között a *sajátos*: a birodalom egységének megőrzése mellett a nemzetiségek önállóságának kifejlesztése. Ezért olyan alkotmányt kell adni, mely az 1848-ban kivívott anyagi és társadalmi előnyökön kívül ezt is tudja biztosítani. Eötvös úgy gondolta, hogy az osztrák monarchia területén beszélt nyelveket a közügyek intézésében egyenlően kell használni, a központi állami szervekben betöltendő helyeket a nemzetiségek számarányának megfelelően kell elosztani. A legfontosabb, hogy Eötvös röpiratában eljutott a területi önállóság létesítésének eszméjéhez; a nemzetiségek, írta, „önálló kormányzó gyűlésekkel“ szerezhetnek alkotmányos jogokat.

A röpirat nem indítványozta Ausztria föderatív átstrukturálását, mert az ilyen forma tagadja a történelmi jogot, s ezért magában rejti felbomlásának lehetőségét is. Eötvös a nemzetközi erőviszonyokból arra következtetett, hogy a földrészt hatalmi egyensúlya szempontjából Ausztria európai szükségesség. Így, bonyodalmak nélkül, csak a történelmi jog alapján lehetséges a területi önkormányzat. De az államegység érdekében az egész államra tartozó ügyek nem oszthatók szét.

A *Gleichberechtigung* megjelenésekor Eötvös a nemzetiségi kérdés megoldását, amelyet az államegységre nézve is alapvetően szükségesnek tartott, az önkormányzat és az egyéni szabadság formájában képzelte el olyanformán, hogy mindenki, bármilyen nemzetiséghez tartozzék is, a jogok gyakorlásában egyenlő legyen, mert egyetlen nemzetiség sem lehet az állam kivételezettje. Sajátosan eötvösi gondolat, hogy a népfelség nevében nem szorítható háttérbe az egyediség — individuum, közösség — szabadsága.

Eötvös azonban sokkal eredetibb gondolkodó volt, semhogy beérte volna politikai tervezetek írásával. Eppen azzal alkotott elméletileg is értékeset, hogy a nemzetiségi kérdést — Európában az elsők között — bevonta a tudományos elemzés körébe. A nemzetiség tanulmányozásakor a történetiség elvének alkalmazását szervesen összekapcsolta a szociológia- és ideológiakritikai elemzéssel. Megoldási tervei (különösen azok jogi formája, az 1868-as nemzetiségi törvény) ennek az elemzésnek eredménye. Ezért a következőkben nem ragaszkodom az íráskor megjelenésének időbeli sorrendjéhez. Amennyire lehetséges, Eötvös nemzetiségelméletének átfogó bemutatására és értékelésére törekszem.

A nemzetiség történetisége

Tanulmányaiban Eötvös a nemzetiségi kérdést az ókori civilizációtól a modern polgárisodás elterjedéséig haladáseleméletével összhangban tárgyalta. A nemzetiség fokozatos társadalmi haladás létrehozta közösség, az emberiséghez viszonyítva olyan egyediség, mely megkülönböztető tulajdonságokkal bír: „Mindegyik nép a maga módján alakította tovább eszméit, mindegyiknél sajátos erkölcsök és szokások alakultak ki, mindegyik számalommal tekintett a szomszával előítéleteire, melyek éppen azért tűntek neki igen megvetendőnek, mert a sajátjával voltak elmentésesek.”² A népek magaráltaltságában a döntő fordulatot a keresztény civilizáció hozta, amikor kialakult a „népek társasága”, megerősödtek a népeket egybefűző kötelékek. A kereszténység „a civilizációnak egybizonyos közösségét” hozta létre, elterjedt az emberiség egységének eszméje és hivatásának hite. Az emberiség egyetemessége a nemzetiségi önfelismerés formájában az egyedi létezését is tudatosította. Eötvös *A nemzetiségi kérdés* című tanulmányában a nemzetiség előtörténetét a modern polgárisodás korának — „a szubjektivitás korának” — ideológiakritikájával folytatta. Az *Uralkodó eszmékben* kifejtett bírálatát a különössel, a nemzetiségi kérdés újkori értelmezésével hozta összefüggésbe. Ilyen vonatkozásban *A nemzetiségi kérdéssel* továbbfejlesztette állambölcséleti művét, az *Uralkodó eszméket*.

A nemzetiségi eszme uralkodóvá válása együtt járt annak elferdítésével. Az eszmékre — Eötvös ezekkel magyarázta a társadalmi haladást — a létező társadalmi viszonyok is visszahatnak, s e viszonyok sem változnak meg azonnal az eszmék hatására. Másrészt a kor uralkodó eszméi „soha nem győzhetnek tökéletesen és soha nem idézik elő minden logikai következéseiket”.³ Az újkori népszerűsítés az egyes népek jogosultságának — rousseau-i állambölcsélet — eszméjét is magában foglalja. Ezt az eszmét vették alapul a népek egyenjogúságának nyilatkozatában, amely Eötvös szerint nem egyéb, mint a XVIII. század elveinek a népek egyenlőségét figyelembe nem vevő alkalmazása a nemzetiségi viszonyokra. Az utolsó száz évben — nyilván Eötvös koráig — az állam központosítását annyira kiterjesztették, hogy teljesen háttérbe szorult a tartományok, városok stb. egykori önkormányzata, minden olyan egyediség (mint pl. az állampolgárok nemzetisége), amely az egyenlőséget, az egyformaságot zavarja, anakronisztikusnak minősült.

Mindjárt meg kell jegyezni, hogy Eötvös egyenlőségen — a fogalom nem valódi, hanem „divatos”, elferdített értelmezésében — az állammal szembeni egyenlő alárendeltséget értette, ahogy az *Uralkodó eszmékben* írta, az „egyetem korlátlan uralmát”. Mert, ugyancsak az *Uralkodó eszmékből* idézve, központosított államban a szabadság és az egyenlőség „elvéit létesíteni nem egyéb, mint törekvés, az álladalom egyetemes jogosultságát az egyéni jogosultság helyébe léptetni”. Nemzetiségi vonatkozásban pedig az elferdített egyenlőség a nemzetiségnek mint megkülönböztető entitásokkal rendelkező közösségnek tagadása, államnemzetbe olvasztása. Eötvös korában a *laissez faire* politikusai és ideológusai kevésbé vagy egyáltalán nem gondoltak a nemzetiségek önkifejlődésének társadalmi és jogi biztosítékaira. Nem véletlen hogy Eötvös az *Uralkodó eszmékben* — francia nyelven — Barrère-nek a Közjóléti Bizottságban a „régí beszédmódok” elleni kirohanását idézi: „A föderalizmus és a babona alsó-bretagne-i nyelven beszél; az emigráció és a köztársaság iránti győlölet a németet használja.” Arra, hogy milyen tisztán látta Eötvös a központosítás veszélyét, elég egyetlen dolgot említeni. A francia forradalom éveiben az ország lakosságának csaknem fele (45%) nem a franciát

vallotta anyanyelvének, hanem a breton, baszkot, aqvítánt és más nyelveket. A forradalom a populust éppúgy egyesíteni akarta, mint a pénzt, vámot, bíraskodást, adót, közigazgatást. A központosítással egybeeső asszimilációs politika, a „colonialisme intérieur” (belső gyarmatosítás) — ahogy ma nevezik ezt a törekvést a francia regionalisták —, ha nem is hozott teljes eredményt, elősegítette a nemzati franciák beolvását az államnemzetbe.

Eljutottunk az eötvösi nemzetiségi fogalom elemzésének szükségességéhez.

A nemzetiség eötvösi fogalma

Eötvös történeti tényekkel bizonyította, hogy a nemzetiség fogalmát sem az ókorban, sem a középkorban nem használhatták. Rómában az eredet fogalmát háttérbe szorította a római polgár fogalma, az ókorban a megkülönböztetés eszköze a vallás és a *connubium* joga volt, az egyén hovatartozását az állammal, és nem a nyelvvel azonosították. Az európai történelemben a népvándorlással új nemzetiségi egyediségek keletkeztek. A középkori társadalom azonban a nyelveket teljesen kizárta a jogok gyakorlásából. Ha a horvát, román vagy rusnyák a kiváltságosok közé jutott, éppen olyan mértékben részesült a privilégiumokból, mint a magyar nemesek vagy arisztokraták. Eötvös a XVIII. századot jelölte meg korfordulónak: „a nemzetiségi ösztön akkor alakult eszmévé.”

A nemzetiség „szabatos” meghatározása A *nemzetiségi kérdés* című tanulmányában olvasható: „A nemzetiség nem egyéb, mint azon összetartozásnak tudata, mely nagyszámú emberek között — múltjok emlékei, jelen helyzetük s mi ezekből foly, érdekeik és érzelmeik közössége által támad. Miből világos, hogy a nemzetiségi érzésnek forrása lehet minden, mi által az emberek között ezen összetartozásnak érzete keletkezik.”⁴ A nemzetiség érzete a népeknél ugyanaz, ami az egyénnél a „személyiségének öntudata”. Éppen ezért Eötvös nemzetiségnek tekintett minden olyan népet, melyben „külön személyiségének érzete felébredt”. Ha az összetartozás tudatát — új keletű kifejezéssel a „mi” tudatát — fogadjuk el alapkritériumnak, akkor annak különböző formákban mindig meg kellett nyilatkoznia. Eötvös arra került felfogásával ellentétbe, azzal indokolta a nemzetiségi eszme késői megjelenését — „a szubjektivitás korában” —, hogy a műveltség haladásával egyenes arányban fokozódik a nemzetiség egyediségének (= személyiségének) érzete. A nemzetiségek közötti különbségek nem eredendők, nem is a priori tulajdonságok, a közös eszmét, mely az egész emberiség közös tulajdona, a nemzetiségek saját egyéniségük szerint sajátítják el, s a közös irányban „saját természetök szerint haladnak”. Eötvös is elismerte az anyanyelv és a nyelvi közösség fontosságát, de nem tulajdonított neki akkora jelentőséget, mint az önfelismerésnek, a nemzetiségi lét és személyiség tudatosulásának. Úgy gondolta, hogy a nemzetiségi létezés lényege nem a nyelvben rejlik, hanem az önkifejlődésben, a múlt emlékei, alkotásai és a jelen érdekei sokkal erősebb érzelmeket idéznek elő, mint a nyelv. Természetesen Eötvös tévedett, amikor a nyelvet nem sorolta a nemzetiséget meghatározó kritériumok közé. A nemzetiség önfelismerése — a „mi” tudat kultúrába kristályosodása — az anyanyelv révén történik. Az *Uralkodó eszmék*ben arra hivatkozott, hogy az eszméket nyelvről nyelvre lehet fordítani, s Byron világfájdalmát hozta fel példának. Mai ismereteink alapján a nyelv mondatnyi és jelentéstani struktúráiban a nemzeti és nemzetiségi közösség — vagy más etnokulturális közösség — történelmi-társadalmi tapasztalatai, ismeretei és viselkedési stratégiái objektívalódnak. Enélkül elképzelhetetlen az együttműködés. Ezért tartjuk a nyelvi egységet a nemzet és a nemzetiség egyik legfontosabb attribútumának. A természetes nyelvek közötti különbségek azt bizonyítják, hogy különböző útvonalok és voltak a valóság megismerésének, s hogy a megismerés nyelvi kifejezései sokfélék lehetnek.

Természetesen a nyelvi kritérium háttérbe szorítása mit sem von le Eötvös fogalmi meghatározásának értékéből. A fogalom ebben az alakjában is főbbet jelentett, mint Herder hamisító szövegmagyarázóinak ferdítései, akik a nyelvben és a folklórban, eredetben olyan értéknagyságot fedeztek fel, amely másokkal szembeni felsőbbségüket igazolja. A nacionalista ideológiában a nyelvemzet elferdítését éppen úgy megtaláljuk, mint az államnemzet hibás értelmezését. Eötvös annyira tisztelte a tényeket, hogy az azoktól való bármilyen eltérést a tudomány elárulásának tartotta. Nála is előfordul a politikai nemzet fogalma. De sehol sem fordul elő nacionalista jelentéstartalommal. E vonatkozásban is szabatosan fogalmazott: a nemzetiséget személyisége, a közös érdekek és érzelmeik tartják össze, az államot pedig az ezek mellett létező közös érdekek. Az államhoz tartozás nem jelent nemzethez tartozást. Egy állam területén — amilyen Ausztria is volt — több nemzetiség élhet együtt; a nemzetiségek csak akkor veszélyeztetik az álla-

mot, ha elnyomják őket, megfosztják jogaiktól, egyéniségük megsemmisítésére törekednek. Ezért az állam alapvető érdeke, hogy a nemzetiségek önkifejlődését támogatassa. Eötvös a *Die Garantien der Macht und Einheit Oesterreichs* — Ausztria hatalmának és egységének biztosítékai (1859) — című politikai tanulmányában kategorikusan megfogalmazta, hogy minden olyan intézkedés, amelyet az állam elnémetesítésére tettek, a kormány és a nemzetiségek közötti ellentéteket élezi ki, és megfosztja a kormányt erkölcsi befolyásától.

Még ezzel kapcsolatban csak annyit, hogy Eötvös nem különböztette meg egymástól a nemzet és a nemzetiség fogalmát.

Anélkül, hogy XX. századi eszméket szándékoznék belemagyarázni Eötvös nemzetiségi elméletébe, vagy korszerűsíteni akarnám, úgy érzem, ezt a „policentrikus nacionalizmus“ korai alkotásának lehet tekinteni. (Itt a nacionalizmus fogalmát Anthony D. Smith értelmezésében használom.) A policentrikus nacionalizmus sine qua nonja az autonómia, az individualitás és a pluralizmus. E három elv alapján, amint a nacionalizmusról írt könyvében Anthony D. Smith meggyőzően bizonyítja, a policentrikusok az önkormányzatot és a függetlenséget saját nemzetiségüknek akarják megszerezni és fenntartani, anélkül hogy mások ezen jogát kétségbe vonnák.⁵

A nemzetiségi mozgalmak eötvösi értékelése

Eötvös pozitívan értékelte a nemzetiségi mozgalmakat. Azon nagy mozgalmak egyikének minősítette őket, amelyek az egyén szabadságának és jogegyenlőségének megvalósítása jegyében a reformációval kezdődtek. A XIX. században e küzdelem szubjektuma a nemzetiség. Viszont tévedett, amikor arról írt, hogy a nemzetiségi mozgalmak nem olyan jelentőségűek, mint a vallásosak. Helyénvaló azonban történelmi analógiája. Mert kétségtelen, hogy a nemzeti mozgalmak a türelem és a szabadság nevében éppen olyan türelmetlenséget és uralomvágyat tanúsítottak (és tanúsítanak), mint egykor a vallásos szenvedélyektől felkorbácsolt idegzetű tömegek.

Napoleon uralmának megdöntését Eötvös egyedül a nemzeti mozgalmaknak tulajdonította: az orosz, német, spanyol ellenállásnak. A nemzetiségi kérdéstről írt tanulmányában azt is tisztázta, hogy a nemzetiségi mozgalom „nem a fajok különbségéből és azon ellentétekből veszi eredetét, melynek, mint ennek következtülése az egyes népek szokásai és életmódja között léteznek — hanem főképpen múltjokból fejlődnek ki, úgyhogy túlzás nélkül mondhatjuk, miként csaknem minden nemzetiségi mozgalom a történelmi jog melletti vagy elleni küzdelemnél nem egyéb“.⁶ Arra is figyelmeztette kortársait, hogy a nemzetiségi mozgalmak a civilizáció haladási irányával nem kerülhetnek szembe. Ha mégis szembefordulnak, akkor a mozgalom olyan partikularitásba süllyed, mely nem egyeztethető össze az emberiség egyetemes értékrendjével és érdekeivel.

Részben a kortársak s főleg az államvezetők meggyőzése céljából írta — Eötvös a gyakorlati célt soha nem tévesztette szem elől —, hogy a nemzeti eszme nem forradalmi eszme, „amennyiben nagyrészt a történelmen alapszik s a nép erkölceivel összeköttetésben áll, inkább az ellenkező irányban hat, s ha ennek a jelenkorban ellenkezőjét tapasztaljuk, ennek oka egyedül azon állásban kereshető, melyet egyes államok a nemzetiségekkel szemközt elfoglaltak, ellenségesen lépve fel az iránt, minek e század leforgása alatt fenntartásukat köszönhettek“.⁷ Eötvös mindenképpen a nemzetiségi kérdés békés, a haladással összeegyeztető megoldását szerette volna elfogadtatni, erről kortársait meggyőzni. Ez összhangban volt világnézetével is. A nemzetiségi mozgalmakra alkalmazott érték-kritériumból világosan kitűnik: ha a nemzetiségi mozgalmak látszólag ellentétben állnak is az emberiség eszméjével, az egész emberi nem egyenlő jogosultságának eszméjét hordozzák.

JEGYZETEK

1. Országos Széchényi Könyvtár. Fol. Hung. 1509.
2. Eötvös József: *Reform és hazafiság* III. Bp., 1978. 471.
3. I. m. 350.
4. I. m. 351.
5. Lásd Anthony D. Smith: *Theories of Nationalism*. London, 1971.
6. I. m. 397.
7. I. m. 450.